

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.113>

УДК 355.1/.2;355.5:94(4) „1914/1919”

Валентина ШАНДРА

докторка історичних наук, професорка,
старша наукова співробітниця,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
valshandra@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0213-6193>

ВІДМОВА ВІД ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ В РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК АНТИВОЄННИЙ СОЦІАЛЬНИЙ ПРОТЕСТ

Метою статті є з'ясування чинників наростання антивоєнних протестів у російській армії під час Першої світової війни, виявлення форм відмови від військової служби, соціального складу ухильців та заходів держави щодо зменшення його розмірів на основі залученої джерельної бази (законодавчих актів, мемуарів, архівних документів). Аби зрозуміти природу дезертирства застосовано **наукові підходи** соціальної історії та історичної антропології, історії «знизу», а також так званої «нової воєнної історії», які сприяють розумінню не лише характеру імперських інтересів Росії, а й дозволяють збагнути природу вчинків солдатів. Проблему актуалізує ще й те, що значна частина подій Першої світової війни відбувалася на теренах України, де розміщувалися армії кількох фронтів, солдати яких ставали ухильцями та дезертирами, посилюючи тим самим нестабільність воєнного часу. **Наукову новизну** становлять висновки про те, що відмова брати участь у війні суттєво впливала на її перебіг, змінюючи пасивний характер спротиву, який з часом набирив активних форм

Цитування: Шандра В. Відмова від військової служби в російській армії в роки Першої світової війни як антивоєнний соціальний протест. *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 113—127. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.113>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 6 (579)

протесту: від втеч, відсиджувань, здачі в полон до братання супротивників. Масштаби відмов та їх масове зростання вказують на те, що вони стали значним соціальним явищем, яке суттєво підірвало основи російської державності, зокрема її армії, яка трималася на примусі та насиллі. Серед широких солдатських мас урядовий патріотичний офіціоз не отримав сподіваної підтримки, а воєнні події наступних років переконували солдатів у безглуздість і безперспективності війни, вказуючи на її антинародний характер. Наростаючі протести свідчили про внутрішню нестабільність армії, антидержавні настрої в її середовищі. Солдати доходили висновку, що не варто воювати за державу, інтереси якої не збігаються з їхніми власними. Соціальний протест набирав активного характеру, який межував з самочинною демобілізацією. Крім того, авторитет російської армії серед населення падав через мародерство, наростала нестабільність, внаслідок чого посилювалася злочинність карного характеру, чим сповна скористалися більшовики, готуючи жовтневий переворот 1917 року. Втікачами з фронту ставали не боягузи та порушники армійської дисципліни, а солдати, котрі не хотіли вмирати за чужі для них інтереси, які цінували власне життя і прагнули попри все вижити у важких умовах війни.

Ключові слова: Перша світова війна, Російська імперія, дезертирство, протести, українські землі.

Більшість істориків вивчали Першу світову війну через військові операції, події на фронтах, стратегії, армії, озброєння, компетентність командування. А от людський фактор тривалий час залишався в тіні. К. Стволигін зауважив, що наукова проблема ухилення від служби в російській армії з ідеологічних міркувань не досліджувалась сповна. Її заміняла героїчна і патріотична історія [1, С. 10—11]. Нині ситуація кардинально змінюється. З'явилися роботи, автори яких переосмислюють її шляхом вивчення людей, долі яких безжалісно змінила війна. Окремими напрямками стали дослідження полонених [2], біженців [3], дезертирів [4], тих військових і цивільних, чисельність яких обраховується мільйонами. Вивчається роль пропаганди, яку використовували монархи аби їх піддані самовіддано воювали на фронтах Першої світової [5—6]. Г. Гаусман пропонує досліджувати й досвід насилля, котрий опинився у центрі відносин людини і держави. Від нього потерпали солдати, вдаючись до масових втеч з армії, а від дезертирів страждало й цивільне населення [7, С. 11—13].

Українські історики останнім часом активно аналізують події Першої світової війни та з'ясовують їх вплив на розгортання визвольних змагань, хоча дезертирство не виокремилось в самостійний напрямок. Перші спеціальні статті належать Анатолію Скрипнику, у яких йдеться про першу половину XIX ст., та вказано, що для нас важливо, про незначні розміри дезертирства [8, С. 238—258; 9, С. 295—312]. Польську історіографію представляють роботи торунського дослідника А. Смолінського, який з'ясовував чисельність дезертирів, а за спогадами поляків, котрі служили в імператорській армії, склав образ російських солдатів, здатних до дезертирства, аморальності та жорстокості [10, С. 22—33; 11, С. 169—199; 12, С. 188—199]. Російські автори (О. Асташов [13, С. 44—52; 14, С. 5—18; 15], М. Оськін [4]) відшукують природу дезертирства, його форми та чисельність, і доходять висновків, що це соціальне явище відіграло одну з вирішальних ролей в історії Першої світової війни.

Початок ХХ ст. Російська імперія зустріла з міцною державністю, з початками парламентаризму, із чинною загальною всестановою особистою військовою повинністю, запровадженою під час ліберальних реформ 1874 р. Успішно пройшла підігріта патріотичними почуттями мобілізація, показники якої перевищували запланований рівень 90 % і досягали 96 %. До її початку російська армія нараховувала 1 млн 423 тис. осіб, під час війни було мобілізовано ще 13 млн 955 тис. солдатів. Число військових суттєво доповнювали добровольці. Назагал армія нараховувала 15 млн 123 тис. осіб [16, С. 17—18]. Тож здавалося, що протестів, а головне — дезертирства, під час війни не буде. Однак ця форма пасивного спротиву проявилася досить швидко і її масштаби на кінець війни набули масового характеру.

Підмічено, що будь-яку війну супроводжує це соціально-мілітарне явище і його розміри залежать від багатьох факторів: від популярності війни серед солдат, її тривалості, успішності бойових операцій, від матеріального забезпечення армії. Скажімо, під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. дезертирства серед новобранців не спостерігалось. Складалось враження, що солдати були свідомі свого військового обов'язку. Натомість у турецькій армії воно набуло суттєвих розмірів і вказувало на її деморалізацію [17, С. 362, 650].

Природа дезертирства та його прояви

У природі цього явища проявилися як глибинні, так і безпосередні чинники. В основі лежало негативне ставлення до військової служби значної частини суспільства через її примусовість, ненормальність у порівнянні з традиційним мирним часом. Війна прокотилася через густо населені міста і села, зруйнувала усталене повсякдення, відриваючи людей від звичного життя, позбавляючи можливості навчатися, робити кар'єру, одружуватися, займатися власними справами. Чи не найголовнішим у мотивації не відбувати військову службу був страх смерті, поранення, каліцтва, а для його уникнення шукалися будь-які можливості. Невиконання державою обіцянок матеріального забезпечення і моральної підтримки солдат і офіцерів також відіграли свою роль. Немаловажним було й те, що призовники сподівалися на обіцяну скороминучість війни, а вона виявилась тривалою, насиченою нестатками, бідуваннями і стражданнями. Солдати потерпали від обтяжливих фронтових буднів. Найважчим було через опозиційність війни тривале перебування в окопах, коли тіла заїдали воші. Накладення кількох факторів: тяжкі бої, нестача зброї, зміна бойових успіхів поразками, бездарне керівництво підштовхували солдат до пасивного протесту проти війни. Посилювали його, а то й провокувало свавілля, яке чинило командування російської армії на окупованих територіях. Офіцери далеко не завжди користувалися авторитетом серед солдатів. На другому році війни молодий солдат, селянин з українського півдня, прийшов до висновку, що для начальства народ це сміття. Хоча би через те, що зиму солдати перетерпіли без валянок, а видали їх лише весною [18, С. 515, 522].

Утечам з фронту сприяла і пропаганда. Російська держава використовувала патріотичні гасла та конструювала образ ворога, аби звалити на нього причини

поразок. Німецька сторона у прокламаціях вдавалася до обіцянок, що російські солдати після здачі в полон будуть відпущені додому. Партійні агітатори формували антивоєнні настрої, піддажуючи офіційну ідеологію, закликали не воювати за інтереси самодержавства. Антивоєнну пропаганду суттєво посилили більшовики після Лютневої революції 1917 р., сподіваючись привернути ухлянтів на свою сторону. Агітація змушувала солдатів задумуватися про причини війни, про повернення додому, за яким вони сумували. Тим більше, коли на фронт доходили чутки про перерозподіл земельної власності у їхніх селах.

Вже на початку загальної мобілізації, а вона було оголошена указом від 29 липня 1914 р. у час сільськогосподарських робіт, чоловіки не з'являлися на призовні пункти, ховалися в лісах, полях навколо своїх сіл. Інші — скористалися можливістю підкупити чиновників військових присутствій, які проводили мобілізацію. За наведеними Т. Герасимовим даними, ті фальсифікували документи про стан здоров'я призовників та підтасовували жеребкування. Аби не потрапити до армії рекрути наносили собі фізичні ушкодження або симулювали захворювання, в чому їм допомагали підприємливі ділки [19, С. 138—139]. І під час служби солдати вдавалися до незначних пошкоджень, серед яких переважали поранення пальців рук, найбільше вказівних, і долонь, що сприяло їхньому відправленню на госпітальне лікування. Аби не потрапити на передову і відтягнути одужання, вони підсипали сіль на рану. А ті, хто потрапляв у госпіталь через поранення і захворювання, відзначали, що продукти до них не доходять, бо їх крадуть, а тому хворих годують погано [18, С. 531], що також не сприяло бажанню швидко повертатися на передову.

Перші прояви протестів в російській армії пов'язують з поразками на фронті, з переможними наступом німецької і австро-угорської армій у квітні 1915 р., коли війська вийшли до р. Віслок. Тоді сотні солдат просто пропали і були записані як дезертири [20, С. 114]. Добуваючи собі їжу і кошти, вони ставали злочинцями, а то і вбивцями, адже селяни захищали своє майно. На Галичині проявила себе така форма втечі, як «приймачество», коли солдати, знаючи, що вона буде приєднана до Російської імперії, осідали по селах. Їх виявленням займалися створювані органи поліції. Продаж утікачами військової форми місцевому населенню досягав колосальних розмірів, що утруднювало їх виявлення. У судовому і солдатському лексиконах це отримало назву «промотування». Рядовий 1-ї Харківської одужуючої команди 24-літній солдат Сергій Минько 29 липня 1915 р. при поверненні в діючу армію втік на станції Люботин. Його затримала поліція у Харкові 9 грудня. За час утечі він «промотав» видані йому рушник, боклагу з чохлам, два мішки з-під сухарів, три патронні сумки, речовий мішок, намет із «приколишами» і стійкою, котелок, патронташ, кирку-мотику¹. У тилу дезертири видавали себе за офіцерів, агентів постачання, як це було в Кременчуці восени 1916 р. [13, С. 46].

Втечі на початку війни не були поширеними через постійні зміни лінії фронту та значні території, підпорядковані військовій адміністрації, однак вони ста-

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 5688. Арк. 7.

ють масовими в 1916 р. Взимку 1915—1916 рр. почали втікати легкопоранені солдати з санітарних поїздів. На Південно-Західному фронті втечі з одного поїзда нараховували до 600 осіб, що становило половину його складу. Не боячись пострілів охорони, вони зістрибували на ходу [13, С. 45]. З цього фронту вони поверталися додому, на інших — бродяжничали й жебракували. Солдати втікали з поїздів, котрі йшли на фронт, втікали з самих фронтів. В зв'язку з цим вживалися заходи до їх припинення, залучалася і поліція, і жандармерія для затримки дезертирів і передачі їх військовому командуванню. П. Монселлі як очевидець розповідав, що 1917 р. дезертирували цілі військові частини. Для втечі з фронту вони захоплювали навіть поїзди [21, С. 372].

Під час військових операцій солдати залишали свої позиції й, уникаючи боїв, переховувалися на території свого з'єднання. Після припинення атаки вони поверталися до частин. Схема відсиджування простежується й тоді, коли солдати могли місяцями їздити залізницею між станціями поблизу фронту. 40-річний рядовий 273-го Богодухівського піхотного полку Василь Воронов після поранення 28 лютого 1915 р. був призначений до одужуючої команди, отримав 10-денну відпустку, однак на фронт із неї не повернувся, а 10 міс. та 11 днів роз'їжджав залізницею й торгував фруктовою водою. Після затримання його поліцією у Харкові справа розглядалася прокурором Київського військово-окружного суду — солдата повернули на війну². Залишення окопів і «подорожі поблизу» — далеко не єдиний приклад втеч, проте їх можна кваліфікувати як легальне саботування участі у боях. Практикувався й інший ніби законний спосіб непотрапляння в окопи: відставання від своїх частин, втрата документів. Те й інше вимагало часу для з'ясування особистості, а для цього солдатів відправляли в тиллові частини. М. Галаган указував, що втечі під різними приводами, породжували масове листування, якому неможливо було дати раду, адже документи надходили «мішками» [22, С. 189].

Аби отримати позачергову відпустку родичі навмисне викликали солдатів з фронту додому під різними приводами, як-от хвороба батьків, поділ майна родини, перебування рідних при смерті тощо. Випадок про бажання побувати вдома через фіктивну телеграму про «смерть батька» описав Михайло Алексєєв з-під Мелітополя [18, С. 546]. Солдати, яких було відпущено додому внаслідок поранення або відпусток, не завжди поверталися на фронт, а переховувалися, де прийдеться.

Відмовлялися йти на фронт і через релігійні й пацифістські переконання. Відомо, що до прихильників віровчення про заборону брати до рук зброю відносилися меноніти, квакери, духобори, молокани та інші віряни протестантських церков, яких було немало на південних українських теренах. Засудження війни, переконання про відмову служити конкретній державі зі зброєю сприяли заснуванню пацифістських організацій в таких містах, як Одеса, Харків [1, С. 135; 23, С. 306]. Чисельність ухлянтів («уклонистов») збільшувалося і внаслідок поширення «толстовських» ідей, згідно з якими вони відмовлялися від військової служби. З початку війни і по квітень 1917 р. військово-окружні суди розглянули

² Там само. Спр. 5988. Арк. 1, 20.

837 справ нижніх чинів за відмову застосовувати зброю проти ворогів через переконання. Серед них переважали євангельські християни, баптисти, штундисти [1, С. 101; 24, С. 253]. Тоді як узаконено було невідбування військової служби лише менонітам із заміною її альтернативною, місцем котрої в роки війни стали майстерні військового відомства, пожежні команди, державні лісництва [1, С. 118, 191]. Проте вже указом від 29 березня 1915 р. ратники-меноніти першої категорії з південних губерній імперії підлягали призову [23, С. 314—315].

Після Лютневої революції дезертирство змінило форми і почало масово проявлятися в невиконанні розпоряджень при перегруповуванні військ, при інженерних роботах, підготовці плацдармів для наступів. Виснажений боями 441-й полк 108-ї дивізії Південно-Західного фронту погрожував самовільно залишити позиції, якщо його не замінять іншим, а солдати 62-ї дивізії, яких було призвано ще в 1900—1902 рр., домоглися від начальства семитижневої відпустки, інакше вони залишать позиції [25, С. 134]. Були випадки фізичної розправи з офіцерами, як-от вбивство солдатами начальника 6-ї Сибірської дивізії [26, С. 207; 25, С. 134]. Дев'ятеро нижніх чинів завдали ротному офіцеру 27 смертельних ран за те, що він бив солдатів палками. Про цей випадок розповів М. Алексєєв, який навів слова рядового, засудженого до розстрілу, що «ми не худоба, аби нас бити» [18, С. 537—538].

Добровільна задача в полон також була своєрідною, хоча й непрямую формою протестів. Здаючись, військовий зберігав життя, але одночасно послаблював свою армію. Мобілізовані старшого віку з досвідом, котрим набридало сидіти в окопах, уважали, що полон — це одна з можливостей вижити, не загинути на війні [2, С. 37]. Інша справа, що полон не завжди був добровільним, він не свідчив про зраду чи пацифістські настрої, а був наслідком безвихідної ситуації, серед яких задача військ генералами та перевага противника в чисельності та озброєнні. Прикладом служить задача фортець Новогеоргіївськ і Ковно в 1915 р. зі 100 тис. військовиків [4, С. 20, 46]. В цьому разі їх не варто зараховувати до дезертирів. Відсутність боеприпасів і бездарне командування солдати сприймали як свого роду зраду, що також створювало атмосферу зневіри і як наслідок — здачі в полон.

Помічено, що в перший рік війни задача в полон була вимушеною, добровільна ж — як протест — почала зростати з 1915 р. Як і те, що їй передували важкі бої, під час яких війська знекровлювалися. В кампанію 1915 р. в полон потрапили майже 1 млн вояків, з яких суттєву частку становили добровольці. Не останню роль зіграло й непогане харчування у німецьких таборах, яке почало гіршати лише з 1916 р. [4, С. 46, 168]. На практиці війни для визначення добровільності все частіше бралось до уваги поранення. І все ж задача в полон була усвідомленням злочинності самої війни та свідчила про небажання солдатів брати в ній участь.

Своєрідною формою заперечення війни можна вважати «братання». На Великдень австрійський вояк пригостив російських солдатів цукром, перекинувши його в їхні траншеї. Спостережливий М. Алексєєв відзначив для себе, що війна солдатам не потрібна [18, С. 523]. Подібні братання описав і невідомий військовик. Німці й росіяни на Пасху припинили вогонь. З російського боку 10 осіб, прив'язавши білий носовичок до палиці, з хлібиною, консервами та яйцями при-

йшли до німців «христосуватися». Ті, своєю чергою, вийшли назустріч з пляшкою алкоголю та цигарками [27, С. 58]. Ця антивоєнна хвиля виникла як заміник поточної ситуації: або вбиваєш ти, або вбивають тебе. У зв'язку з тим, що братання перекреслювало війну як таку, командувач Південно-Західного фронту О. Брусилов видав 18 квітня 1916 р. наказ про його заборону, адже «розмови з противником допустимі лише з кулею і багнетом» [28, С. 174—175].

Соціальне походження та чисельність ухиянтів

Серед дезертирів російської армії найбільше було селянського походження, до того ж малоосвічених. Солдат Олександр Замрія з с. Мала Білозерка Мелітопольського повіту відзначав, що із 120 новобранців грамотних було до 20 [25, С. 598]. Вони нехай і поступово, але все ж втрачали монархічний патерналізм, проте не сповідували ідей громадянського обов'язку. Не маючи належної військової підготовки, зі слабкими політичними уявленнями, натомість з прагненням до звичної сільськогосподарської праці, вони порушували військову присягу.

Втікали з фронту не лише солдати, а й ратники 2-ї категорії, нижні чини, а то й офіцери. За свідченням начальника штабу Південно-Західного фронту М. Алексєєва з поїздів бігли до 20 % нижніх чинів [13, С. 44]. Ще під час російсько-японської війни було помічено, що офіцери, зберігаючи своє життя, ховалися від активних бойових дій у госпіталях, чого раніше в армії практично не спостерігалось [29, С. 236].

У тогочасній періодиці багато друкувалося матеріалів про ухияння від окопного життя та громадських робіт євреїв. Як довела В. Лавренко, ця інформація не відповідала дійсності, а була проявом державного антисемітизму [5, С. 96]. Втеч серед євреїв на середину 1850-х рр. було дуже мало, одиниці [30, С. 143]. Натомість під час російсько-японської війни їх число суттєво зросло. Підраховано, що 12 тис. євреїв перейшли до японців або потрапили до них у полон. Вони уникали стройових посад, учиняли злочини, дезертирували, поширювали паніку, деморалізували війська [30, С. 337]. На початку ХХ ст. їх число хоча й зросло, але було незначним. Та й причиною втеч ставало бажання брати участь у революційній агітації [30, С. 168, 256, 266]. У роки Першої світової війни серед євреїв зростала політична самосвідомість, унаслідок чого вони втікали з фронту, аби приєднатися до Єврейського легіону британської армії під командуванням Дж. Паттерсона, створеного за ініціативою В. Жаботинського та Й. Трумпельдора [30, С. 420].

Серед етнічних поляків відсоток дезертирів був вищим, натомість прибалтійські німці зберігали «вірнопідданість», але при цьому схвалювали німецьку окупацію і мріяли про приєднання своїх земель до Німеччини, зокрема й Курляндії [31, С. 32]. Про зміну ставлення до війни в українському середовищі засвідчило створення полку ім. Богдана Хмельницького у квітні 1917 р., з яким пов'язується початковий етап українізації частин російської армії.

На початку війни переважали патріотичні настрої, а з поразками дезертирство наростало. Точних даних про чисельність ухиянтів бракує як через слабоор-

ганізований облік, так і через ставлення до нього начальства. Якщо статистика дискредитувала командування, то воно не поспішало з її оприлюдненням. Російська адміністрація збільшувала чисельність дезертирів тим, що прирівнювала до них зниклих безвісти. Це дозволяло позбавляти солдатські сім'ї пайків та іншої допомоги. Дружини таких вояків не отримували пенсії, благодійну допомогу.

За свідченнями сучасників дезертирство стає масовим в 1916 р. і вимірюється більше мільйоном осіб [22, С. 189]. Головний начальник постачання армій Південно-Західного фронту з липня 1916 р. Є. Ельснер заявив, що до 60 тис. осіб нижніх чинів відсутні в своїх частинах. Тим, хто перебуває у бігах, ховаючись у тилових районах армії або переміщаючись поїздами, погрожував смертною карою [28, С. 194—195]. Він же звелів повертати в армію усіх нижніх чинів, які мали поранення пальців рук, підозрюючи їх в самопораненні [14, С. 12]. За даними Ставки, до весни 1917 р. таких нараховувалося 195 тис. [15, С. 475]. На осінь 1917 р. число дезертирів сягнуло 2 млн [26, С. 270]. Цієї чисельності дотримується й генерал М. Головін: кількість дезертирів із діючої армії на початку Лютневої революції вимірювалася 2 млн [32, С. 192].

Цілі дивізії знімалися з фронту й направлялися в тил для відлову ухлянтів, зокрема на залізницях. Їх затримували до 1 тис. осіб за добу [33, С. 35]. Лише на Південно-Західному фронті в березні 1917 р. нараховувалося 64 тис. 582 особи, на Північному — 50 тис. [13, С. 48]. Частина істориків сходяться на таких даних: від 1,5 до 2 млн упродовж усієї війни. Більшість дотримуються інших показників. З початку війни й до Лютневої революції в середньому кожного місяця з фронту втікали 6346, а всього з Північного, Західного, Південно-Західного, Румунського фронтів — 195 130, а у серпні 1917 р. — 365 137 офіційно зареєстрованих дезертирів [16, С. 25; 1, С. 23, 118]. М. Галаган зазначав, що на 1916 р. дезертирство стало масовим, утікачів було більше 1 млн [22, С. 189]. П. Монеллі також указував, що на Східному фронті явище дезертирства набуло масового характеру, а тому начальство навіть не вдавалося до розстрілів [21, С. 371]. За даними М. Головіна, кожний третій солдат на кінець війни був дезертиром [34, С. 246].

Від профілактики до покарання

Дезертирство в російській армії розглядалося як військово-карний злочин і розцінювалося як залісне порушення військового обов'язку. Воно, набираючи розмірів, ставало небезпечним не тільки через те, що армія втрачала людські ресурси, а й тому, що втікачі вчиняли й інші правопорушення, як-от мародерство, грабїж населення в місцях свого перебування. Через те командування розпочало боротьбу з ним, спираючись на правові, організаційні, репресивні заходи.

Під час Великої війни Військовий статут про покарання 1869 р. неодноразово доповнювався на основі казуального права [23, С. 90—98, 113—115]. Ще на початку ХХ ст. в Росії склалась традиція покарання військових, котрі відмовлялися за переконаннями від відбування армійської служби. Але тоді уряд не вважав за потрібне суворо переслідувати ухлянтів.

1 серпня 1916 р. були внесені суттєві доповнення до Військового статуту про розправу над дезертирами. Йшлося про заточення до фортець у мирний час і про позбавлення прав стану і заслання на каторжні роботи від 8 до 12 років тих військовослужбовців, хто, посилаючись на свої переконання, ухиляються від обов'язку відбувати військову службу. 25 грудня 1914 р. конкретизувалися часові параметри неприсутності солдатів і нижніх чинів на позиціях. Втечею вважалося самовільне залишення військової служби з метою покинути армію. Термін відлучення визначався відсутність до трьох діб під час війни і однією добою — на театрі воєнних дій. Для нижніх чинів відповідно: 15 і 7 днів відсутності. Конкретизувалися покарання за першу, другу та третю втечі, а також за групові: від позбавлення переваг стану до віддачу в арештантські роти і позбавлення життя [23, С. 113—115]. 1915 р. було повернуто тілесні покарання, заборонені ще десять років назад. За уникання боїв і переховування на території військових частин каралися різками (50 ударів), до чого вдавалися командири полків [13, С. 45, 47]. Практикувалося і штрафування. Затриманих садовили на гауптвахту. За «членоушкодження» командири передавали солдатів до військово-окружних судів. 1915 р. сім'ям нижніх військових чинів у разі їх добровільної здачі в полон, як і тим, котрі втекли з позицій, заборонялося видавати продовольчі пайки [23, С. 376].

Внаслідок зростання дезертирства до Військового статуту були внесені чергові доповнення. 12 січня 1916 р. з'явилися нові статті про покарання за втечі, самовільні відлучення, нез'явлення у призначений термін на місце служби, залишення своїх команд. Покарання залежали від частоти порушень і поділялися на три категорії. За втечу з фронту передбачалося позбавлення прав стану, заслання на каторгу від 4 до 20 років або позбавлення прав стану і покарання смертю. За другу втечу — кількість років заслання збільшувалася, а третя спроба — каралася смертю. Втеча до ворога також каралася смертю [35, С. 709—711], а вже втеча з частин, які не перебували на фронті, каралася не так суворо: в'язницею для військових при першій і другій спробі і виправним арештантським відділенням — при третій. Покарання зменшувалося вразі добровільного повернення. Серед них переведення до дисциплінарного батальйону до трьох років, каторжні роботи — до чотирьох років, а згодом і від восьми до 20 років. У травні 1916 р. за заклики до втечі, добровільну здачу в полон або ухилення від участі в боях чи самостріли запроваджувалася смертна кара. А вже 1917 р. було встановлено позитивну каторгу [1, С. 170].

1916 р. була проведена перевірка учнів у гімназіях, аби вони, досягнувши 20-ти років, зумисне повторно не залишалися на другий рік і не уникали таким чином відбування військової повинності. Виявилося, що такі випадки мали місце у Жмеринській, Стародубській, Сквирській юнацьких гімназіях³.

Незважаючи на суворість покарань військове командування вимагало їх збільшення за ухилення від виконання військового обов'язку аж до смертної кари і позиттєвої каторги за повторні втечі. З наближенням завершення війни закони ставали жорстокішими і регламентували конкретні види дезертирства.

³ Там само. Ф. 707. Оп. 259. Спр. 161. Арк. 4, 9.

Солдатські самостріли мали розглядатися судами з винесенням розстрільного вироку. Його могли замінити каторгою від 4-х років до пожиттєвої. Сім'ям дезертирів не виплачували пайкової допомоги, їх дружин позбавляли права на отримання пенсій чи будь-яких інших дотацій від держави, і навіть від благодійних товариств, як-от безкоштовне навчання дітей.

Коли верховним головнокомандуючим став генерал Л. Корнілов, а це відбулося влітку 1917 р., то для відвернення масового дезертирства він наказав розстріляти близько 100 втікачів, виставивши трупи на узбіччі дороги з написом: «Я був розстріляний, тому що втік від ворога і став зрадником Батьківщини» [1, С. 32]. Начальник штабу армій Південно-Західного фронту М. Алексєєв наполягав на відновленні військово-польових судів за ухилення від виконання військового обов'язку із смертною карою або довічною каторгою [13, С. 47; 26, С. 209]. Командувач 8-ї армії О. Брусилов наказував, щоб по тих, хто добровільно здається в полон, відкривали вогонь як по ворогу. Л. Корнілов організував кампанію терору, виносячи смертні вироки, не чекаючи їх схвалення законом [20, С. 345]. Однак брак солдатів і тривале судочинство в умовах війни вносили свої корективи. Часто-густо бракувало доказів для доведення факту дезертирства, а тому смертні вироки не виносилися й солдатів найчастіше відправляли до армії. Затриманий 1 листопада 1915 р. на Київському вокзалі рядовий 4-го піхотного запасного батальйону Микита Сілінін засвідчив, що ще у грудні 1914 р. самовільно залишив свою частину й повернувся додому у Самарську губернію, де пробув майже рік. При спробі повернутися на службу був затриманий. За рішенням Київського військово-окружного суду відданий у виправне арештантське відділення на 3 роки і 6 міс. Проте військовий прокурор виконання цього вироку призупинив до закінчення війни, і солдата було відправлено в ту частину, з якої він утік⁴.

7 жовтня 1914 р. було укладено Положення про військовополонених, котрі опинилися у ворожих арміях. Аби зменшити їх число військове командування відмовляло їм в допомозі під час перебування в Німеччині і Австро-Угорщині. Воно продовжувало вважати полон спробою уникнути смерті на полі бою. Полоненим, котрі опинилися в німецьких таборах, російський уряд не надавав потрібної допомоги, аби його жахливі умови сприймалися солдатами вже як покарання. Домінувала думка, що допомогу з Росії в своїх інтересах використає Німеччина. Більше того, у листопаді 1914 р. командарм Ф. Сівєрс запропонував полонених за винятком тяжкопоранених позбавляти права повернення на батьківщину. На таке покарання солдатів, котрі добровільно здалися в полон, вплинуло ставлення до них Миколи II. Ним було схвалено пропозицію про висилання їх до Сибіру, а земельні ділянки, що перебували у їхній власності, мали перейти до тих солдат, які добросовісно воювали. Цей захід мала узаконити Державна дума, що сприяло б поповненню фронту солдатами обов'язку. Рада міністрів 1915 р. вирішила позбавляти видачі продовольчих пайків сім'ям нижніх чинів, які здалися в полон без застосування зброї або втекли зі служби [2, С. 40; 23, С. 377].

⁴ Там само. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 5718. Арк. 6, 15.

Для розшуку і виявлення ухлянтів у тилу та їх повернення на фронт організовувалися загони військової поліції, влаштовувалося патрулювання на дорогах, обшуки на залізничних станціях, облави в містах. 1916 р. на Південно-Західному фронті спеціально створювалися команди нижніх чинів для затримки військових бродяг. Число схоплених вважалося найкращим показником їхньої служби⁵. В разі затримки їх передавали у виправні роти, а після — у свої частини. На Волинському відділенні Київського жандармського поліцейського управління залізниць за весну і літо 1916 р. було затримано 204 особи⁶. Тож для запобігання дезертирству військове командування обрало боротьбу з наслідками, в не з'ясування причин.

Окрема тема — ставлення цивільного населення до ухлянтів і дезертирів. Його виміром може бути уникнення мобілізації, коли батьки переховували синів. Ратник Давид був затриманий поліцією у Житомирі 1915 р. у хуторній крамниці свого батька Янкеля Штоклянда, якого було притягнуто до судової відповідальності зі встановленням особливого нагляду поліції, а сина відправлено до армії⁷. Таке ж покарання отримав і міщанин Арон Островський з м. Вільшани Звенигородського повіту Київської губернії за переховування у себе у квартирі в 1916 р. зятя Меєра Борсука, котрий утік із призовного пункту⁸. Міщанин з Богуслава Юдко Беззубов перетримував у себе Шмуля Ямпольського, який не прибув у полк, хоча й був у ньому зареєстрований. Той при спробі затримання вирвався з рук поліції й утік⁹. Селянське подружжя Петро і Марія Янголі з містечка Салтикова Дівиця Чернігівської губернії були запідозрені в наданні притулку синові Івану, рядовому солдатів. Слідство встановило, що сільський староста «перестарався», бо той перебував на лікуванні у земсько-міському госпіталі Чернігова і мав можливість відвідувати батьків, а тому з них було знято підозру¹⁰.

Ситуацією з уникненням військової служби скористалися ділки, організовуючи продаж фальшивих документів. Чиновники Київського розшукового відділу викрили організацію у складі державних службовців, агентів із постачання клієнтів та інформаторів, котрі повідомляли про час і місце облави [19, С. 140].

Ті, хто вдавався до втеч, певно що не засуджували дезертирство. Інші, хто залишався на фронті, звинувачували їх. Андрій Рубель, солдат із с. Мала Білозерка Мелітопольського повіту, вважав, що дезертири, котрі самі себе ранять, не є захисниками Батьківщини, що вони «сучі діти» [25, С. 548].

Впродовж Першої світової війни відмова від військової служби і від перебування в армії набирала різних форми: від утеч, відсиджувань, здачі в полон до братання. Масштаби відмов та їх масове зростання вказують на те, що вони стали значним соціальним явищем, яке суттєво підривало основи російської держав-

⁵ Там само. Ф. 91. Оп.1. Спр. 117. Арк. 20.

⁶ Підрах. за: Там само. Спр. 147.

⁷ Там само. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 5495. Арк. 7, 9.

⁸ Там само. Спр. 6204. Арк. 5.

⁹ Там само. Спр. 6229. Арк. 2.

¹⁰ Там само. Спр. 6233. Арк. 2.

ності, зокрема й армії, яка трималася на насиллі. Що серед широких солдатських мас урядовий патріотичний офіціоз не отримав сподіваної підтримки. Якщо його градус був високим на початку війни і то серед росіян, то серед українців і євреїв він виявився куди нижчим. Військові події наступних років переконували солдатів у безглуздість і безперспективності війни, вказували на її антинародний характер. Наростаючі протести свідчили не лише про внутрішню нестабільність армії, а й про антидержавні настрої у її середовищі. Солдати доходили висновку, що не варто воювати за державу, інтереси якої не збігаються з їхніми. Своєрідний пасивний соціальний протест набирав активного характеру, який межував із самочинною демобілізацією. Через мародерство авторитет російської армії серед населення падав, наростала соціальна нестабільність, унаслідок чого посилювалася злочинність.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Stvolynin, K.V. Otkazy ot voennoi sluzhbi vsledstvie ubezhdenii v Rossiiskoi imperii. Monografiya. Minsk: RIVSh, 2010 [in Russian].
[Стволыгин К.В. Отказы от военной службы вследствие убеждений в Российской империи. Монография. Минск: РИВШ, 2010. 246 с.].
2. Nagornaya, O.S. «Drugoi voennii opit»: rossiiskie voennoplennyye Pervoi mirovoi voiny v Germanii (1914-1922). Moscow: Novii khronograf, 2010 [in Russian].
[Нагорная О.С. «Другой военный опыт»: российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914-1922). Москва: Новый хронограф, 2010. 440 с.].
3. Zhvanko, L. Bizhentsi Pershoi svitovoi viiny: ukrainskyi vymir (1914-1918 rr.). Kharkiv: Virovets A.P. «Apostrof», 2012 [in Ukrainian].
[Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914-1918 рр.). Харків: Віровець А.П. «Апостроф», 2012. 568 с.].
4. Oskin, V.M. Neizvestnyye tragedii Pervoi mirovoi. Plennye. Dezertiri. Bezhentsi. Moscow: Veche, 2011 [in Russian].
[Оськин В.М. Неизвестные трагедии Первой мировой. Пленные. Дезертиры. Беженцы. Москва: Вече, 2011. 448 с.].
5. Lavrenko, O.V. Svit «svoikh» ta «chuzhykh» v rosiiskomu suspilstvi v roky Pershoi svitovoi viiny: monohrafiia. Dnipro: LIRA, 2023 [in Ukrainian].
[Лавренко О.В. Світ «своїх» та «чужих» в російському суспільстві в роки Першої світової війни: монографія. Дніпро: ЛІРА, 2023. 220 с.].
6. Astashov, A.B. Propaganda na russkom fronte v gody Pervoi mirovoi voiny. Moscow: Spetskniga, 2012 [in Russian].
[Асташов А.Б. Пропаганда на русском фронте в годы Первой мировой войны. Москва: Спецкнига, 2012. 400 с.].
7. Hausman, G. U yakiy sposisb mozha napysaty sohodni istoriiu Pershoi svitovoi viiny? Pro ukrainsku perspektivu v yevropeiskii istorii Pershoi svitovoi viiny. *Ukraina moderna*. Vyp. 23. S. 9-44 [in Ukrainian].
[Гаусман Г. У який спосіб можна написати сьогодні історію Першої світової війни? Про українську перспективу в європейській історії Першої світової війни. *Україна модерна*. Вип. 23. С. 9-44].
8. Skrypnyk, A.Iu. Dezertyrstvo v rosiiskomu viisku na pochatku XX st.: prychyny i naslidky problemy. *Viiskovo-naukovy visnyk Akademii sukhoputnykh viisk imeni hetmana Petra Sahaidachnogo*. 2022. Vyp. 37. S. 238-258 [in Ukrainian].

- [Скрипник А.Ю. Дезертирство в російському війську на початку XIX ст.: причини і наслідки проблеми. *Військово-науковий вісник Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного*. 2022. Вип. 37. С. 238-258].
9. Skrypnyk, A.Iu. Mizh vladoiu i suspilstvom: soldaty-vtikachi rosiiskoho viiska u seredyni XIX st. *Viiskovo-naukovy visnyk Akademii sukhoputnykh viisk imeni hetmana Petra Sahaidachnogo*. 2023. Вур. 40. S. 295-312 [in Ukrainian].
- [Скрипник Між владою і суспільством: солдати-втікачі російського війська у середині XIX ст. *Військово-науковий вісник Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного*. 2023. Вип. 40. С. 295-312].
10. Smoliński, A. Dezercje z armii rosyjskiej podczas I wojny światowej. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. Białystok, 2009. T.XLVI. S. 22-33 [in Polish].
11. Smoliński, A. Kwestia liczby dezertorów oraz jeńców z Armii Rosyjskiej podczas I wojny światowej. Przyczynek do dziejów Wielkiej Wojny z lat 1914-1917 na froncie wschodnim. *Mało znana Wielka Wojna. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej*. Praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, Oświęcim 2014. S.169-199 [in Polish].
12. Smoliński, A. Obraz żołnierza armii rosyjskiej z okresu I wojny światowej w dziennikach, pamiętnikach i wspomnieniach żołnierzy legionów polskich. *Історичний архів. Наукові студії*. 2015. Вип. 14. С. 188-199 [in Polish].
13. Astashov, A.B. Dezertirstvo i borba s nim v tsarskoi armii v gody Pervoi mirovoi voini *Rossiiskaya istoriya*. 2011. № 4. S. 44-52 [in Russian].
- [Асташов А.Б. Дезертирство и борьба с ним в царской армии в годы Первой мировой войны. *Российская история*. 2011. № 4. С. 44-52].
14. Astashov, A. B. Chlenovreditelstvo i simulyatsiya boleznei v russkoi armii vo vremya Pervoi mirovoi voiny. *Novii istoricheskii vestnik*. 2012. №34. S. 6-18 [in Russian].
- [Асташов А. Б. Членовредительство и симуляция болезней в русской армии во время Первой мировой войны. *Новый исторический вестник*. 2012. №34. С. 6-18].
15. Astashov, A. Russkii front v 1914 - nachale 1917 goda: voennii opyt i sovremennost. Moscow: Novii khronograf, 2014 [in Russian].
- [Асташов А. Русский фронт в 1914 - начале 1917 года: военный опыт и современность. Москва: Новый хронограф, 2014. 740 с.].
16. Rossyia v myrovoi voine 1914-1918 hoda (v tsyfrakh). Moscow, 1924. [in Russian].
- [Россия в мировой войне 1914-1918 года: (в цифрах). Москва, 1924. 103 с.].
17. Istoriya russkoi armii. T.3. SPb.: ООО «Izdatelstvo «Poligon», 2003. [in Russian].
- [История русской армии. Т.3. СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2003. 667 с.].
18. Memuary Mykhaila Aleksieieva. *Memuary ta shchodennyky. Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy*. T.5. Kn.2. Ch. 1. Zaporizhzhia: RA «Tandem —U», 2005 [in Ukrainian].
- [Мемуари Михайла Алексеєва. *Мемуари та щоденники. Джерела з історії Південної України*. Т.5. Кн.2. Ч. 1. Запоріжжя: РА «Тандем —У», 2005. 770 с.].
19. Herasymov, T. Mista Pravoberezhnoi Ukrainy i Persha svitova viina: povsiakdenna istoriia: monohrafiia. Vinnytsia, TOV «Merkiuri-Podillia», 2017 [in Ukrainian].
- [Герасимов Т. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія: монографія. Вінниця, ТОВ «Меркюри-Поділля», 2017. 436 с.].
20. Sanborn, Dzh. Velikaya voina i dekolonizatsiya Rossiiskoi imperii/ [per. s angl. O. Pobortsevoi]. SPb.: Academic Studies Press / Bibliorossika, 2021 [in Russian].
- [Санборн Дж. Великая война и деколонизация Российской империи/ [пер. с англ. О. Поборцевой]. СПб.: Academic Studies Press / Библиороссика, 2021. 456 с.].
21. Enhlund, P. Zakhvat i bil bytvu. Persha svitova u 211 epizodakh. Kharkiv: «Folio», 2016 [in Ukrainian].
- [Енглунд П. Захват и биль битвы. Перша світова у 211 епізодах. Харків: «Фоліо», 2016. 555 с.].

22. Halahan, M. Z moikh spomyniv. Kyiv: Vyd-vo «Tempora», 2005 2016 [in Ukrainian]. [Галаган М. З моїх споминів. Київ: Вид-во «Темпора», 2005. 655 с.].
23. Averbakh, O.Y. Zakonodatelnie akty, vizvannie voinoi 1914-1915 gg. Petrograd, 1915. T. 2 [in Russian]. [Авербах О.И. Законодательные акты, вызванные войной 1914-1915 гг. Петроград, 1915. Т. 2. 846 с.].
24. Buldakov, V. P. Voyna, porodivshaya revolyutsiyu. Moscow: Novii khronograf, 2015. [in Russian]. [Булдаков В. П. Война, породившая революцию. Москва: Новый хронограф, 2015. 720 с.].
25. Persha svitova viina 1914-1918 rr. i Ukraina: movoiu dokumentiv i svidchen. Upor. V. Shevchenko. Kyiv, Klio, 2015 [in Ukrainian]. [Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень. Упор. В. Шевченко. Київ, Кліо, 2015. 800 с.].
26. Miroye voiny XX veka. Kn.1: Pervaya mirovaya voina: Istor. ocherk. Izd. 2-e Moscow: Nauka, 2005. [in Russian]. [Мировые войны XX века. Кн.1: Первая мировая война: Истор. очерк. Изд. 2-е Москва: Наука, 2005. 686 с.].
27. Molostova, Ye.V. Soldatskie pisma. Kazan: Lito-tipografiya «Umid», 1917. [in Russian]. [Молостова Е.В. Солдатские письма. Казань: Лито-типография «Умид», 1917. 98 с.].
28. Revolyutsionnoe dvizhenie v armii i na flote v gody Pervoi mirovoi voini 1914 — fevral 1917.: Sb. Dok. Pod red. A.L.Sidorova. Moscow: Nauka, 1966 [in Russian]. [Революционное движение в армии и на флоте в годы Первой мировой войны 1914 — февраль 1917.: Сб. док. Под ред. А.Л. Сидорова. Москва: Наука, 1966. 465 с.].
29. Zaionchkovskii, P.A. Samoderzhavie i russkaya armiya na rubezhe XIX-XX stoletii. Moscow: Izd-vo «Mysl», 1973 [in Russian]. [Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX-XX столетий. Москва: Изд-во «Мысль», 1973. 351 с.].
30. Petrovskii-Shtern, Y. Yevrei v russkoi armii: 1827-1914. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 2003 [in Russian]. [Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1914. Москва: Новое литературное обозрение, 2003. 556 с.].
31. Bairau, D. Imperiya i yee armiya. Per. s nem. G.V. Snezhinskoi. *Novii chasovoi*. 1997. № 5. S. 19-39 [in Russian]. [Байрау Д. Империя и ее армия. Пер. с нем. Г.В. Снежинской. *Новый часовой*. 1997. № 5. С. 19-39].
32. Golovin, N.N. Voennie usiliya Rossii v mirovoi voine. Paris, 1939. T.2. [in Russian]. [Головин Н.Н. Военные усилия России в мировой войне. Париж, 1939. Т.2. 242 с.].
33. Semenov, G. O sebe. Vospominaniya, misli i vivodi. 1904-1921. Moscow: Tsentrpoligraf, 1938 [in Russian]. [Семенов Г. О себе. Воспоминания, мысли и выводы. 1904-1921. Москва: Центрполиграф, 1938. 304 с.].
34. Golovin, N.N. Rossiya v Pervoi mirovoi voine. Moscow: «Veche», 2006 [in Russian]. [Головин Н.Н. Россия в Первой мировой войне. Москва: «Вече», 2006. 544 с.].
35. Averbakh, O.Y. Zakonodatelnie akty, vizvannie voinoi 1914-1916. Petrograd, Tip. «Trud», 1916. T. 3 [in Russian]. [Авербах Е.И. Законодательные акты, вызванные войной 1914-1916. Петроград, Тип. «Труд», 1916. Т. 3. 788 с.].

Надійшла / Received 13.10.2024

Valentyna SHANDRA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Senior Research Fellow,

Department of History of Ukraine of the 19th and Early 20th Centuries,

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

valshandra@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0213-6193>

DRAFT EVASION IN THE RUSSIAN ARMY DURING THE WORLD WAR I AS AN ANTI-WAR SOCIAL PROTEST

The purpose of the article is to establish the factors of the growth of anti-war protests in the Russian army during the World War I, to identify the forms of draft evasion, the social composition of the avoiders, and measures of the state to reduce its size on the basis of the used source base (legislative acts, memoirs, archival documents). To understand the nature of desertion, **scientific approaches** of social history and historical anthropology, history “from below”, as well as so-called “new military history”, were applied, which contributed to understanding not only the nature of Russia’s imperial interests but also allowed us to understand the nature of the soldiers’ actions. Under the pressure of frontline circumstances, soldiers became politicized and changed their understanding of the war, its goals and purposes, which did not coincide with their aspirations and awareness of the value and uniqueness of their own lives. The problem is also actualized by the fact that a significant part of the events of the World War I had taken place on the territory of Ukraine, where armies of several fronts were stationed, whose soldiers became avoiders and deserters, thereby increasing the instability of wartime. **The scientific novelty** lies in the conclusions that the refusal to participate in the war had a significant impact on its course, changing the passive nature of resistance, which over time took on active forms of protest: from escapes, imprisonment, and surrender to fraternization with opponents. The scale of draft evasions and their mass growth indicate that they became an essential social phenomenon, significantly undermining the foundations of Russian statehood, in particular its army, which was based on coercion and violence. Among the broad masses of soldiers, the patriotic official attitude of the government did not receive the expected support, and the military events of the following years convinced the soldiers of the senselessness and futility of the war, pointing to its anti-people character. Growing protests indicated the internal instability of the army and anti-state sentiments in its environment. Soldiers came to the conclusion that it was not worth fighting for a state whose interests did not coincide with their own. Social protest acquired an active character, bordering on unauthorized demobilization. In addition, the authority of the Russian army among the population was falling due to looting; social instability was growing, resulting in increasing criminal offenses. They were not cowards and violators of army discipline who fled from the front but soldiers who did not want to die for someone else’s interests, who valued their own lives, and, in spite of everything, sought to survive in the difficult conditions of war.

Keywords: *World War I, Russian Empire, desertion, protests, Ukrainian lands.*